

Zitierhinweis

Rychlík, Jan: review of: Emil Voráček, V zájmu velmoci. Československo a Sovětský svaz 1918-1948, Praha: Historický ústav, 2019, in: Český časopis historický, 2021, 2, p. 439-443, <https://recensio-stag.lorax.syslab.com/r/6564f26a212c4b2e90c2efe36b243c5e>

český časopis historický

copyright

Dieser Beitrag kann vom Nutzer zu eigenen nicht-kommerziellen Zwecken heruntergeladen und/oder ausgedruckt werden. Darüber hinausgehende Nutzungen sind ohne weitere Genehmigung der Rechteinhaber nur im Rahmen der gesetzlichen Schrankenbestimmungen (§§ 44a-63a UrhG) zulässig.

Emil VORÁČEK a kol.

V zájmu velmocí. Československo a Sovětský svaz 1918–1948

Praha, Historický ústav AV ČR 2019, 676 s., ISBN 978-80-7286-347.

Objemná monografie je kolektivní prací tří renomovaných historiků: Emila Voráčka z Historického ústavu AV ČR, Davida Hubeného z Národního archivu a Bohuslava Litery z Institutu mezinárodních vztahů Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy. Československo-sovětským vztahům byla samozřejmě věnována pozornost již v minulosti, avšak před rokem 1989 bylo studium těchto vztahů zatíženo politickou objednávkou vycházející ze spojenecké smlouvy, členství Československa ve Varšavské smlouvě a především satelitního vztahu k SSSR. Dokumenty ze sovětských archivů byly kromě toho pro zahraniční badatele prakticky nepřístupné, což se odrazilo např. i na vydávaných edicích dokumentů.¹ Situace se v tomto ohledu v Rusku velmi zlepšila v devadesátých letech 20. století, avšak zhruba od počátku nového století dochází naopak opět k uzavírání fondů a zhoršenému přístupu k dokumentům, především pro zahraniční badatele. Nová kolektivní monografie přesto vychází z pečlivého studia domácích i dostupných ruských archivů, v nichž autoři báдали opakovaně po mnoho let. Práce samotná je psána *sine ira et studio* s maximální snahou o objektivní pohled.

Kniha je rozdělena (včetně úvodu) do sedmi kapitol. Úvod, který je spojen s první kapitolou, podává celkem vyčerpávající přehled archivních pramenů, edic a odborné literatury, přičemž práce obsahuje také informace o otevírání a opětovném uzavírání ruských archivů a relevantních archivních fondů (s. 17–25). U edic pečlivě zkoumá stupeň jejich použitelnosti s ohledem na dobu svého vzniku. Dále kapitola hodnotí historiografii vztahů Československa a SSSR v první polovině 20. století vzniklou po roce 1989 i literaturu zahraničních badatelů.

Periodizace období 1918–1948 je provedena podle vývoje úrovně vztahů se sovětským režimem od jeho ustanovení v roce 1917 až do československého převratu v roce 1948, přičemž v kapitole o letech 1917–1922 je také část o česko-ruských vztazích před první světovou válkou a za války (s. 61–78). V druhé kapitole je také popsána činnost československé repatriační mise v Rusku a ruské repatriační komise v Československu, reakce Československa na polsko-sovětskou válku a její souvislost s vývojem na Podkarpatské Rusi (autor David Hubený), osudy ruské, ukrajinské a běloruské emigrace v Československu a vztah sovětské zahraniční politiky k ČSR po konferencích v Janově a Rappalu v roce 1922. Kapitola končí uzavřením prozatímní dohody mezi Československem a RSFSR a současně i mezi Československou a sovětskou Ukrajinou, tehdy ještě formálně samostatným státem (s. 186–194).

1 Podle informace, kterou poskytl v devadesátých letech autorovi této recenze Čestmír Amort, jeden z editorů několikavazkové edice Dokumenty a materiály k dějinám československo-sovětských vztahů (I–V., Praha, Academia 1975–1988), se při shromažďování dokumentů českoslovenští historici do archivů přímo vůbec nedostali. Požadované dokumenty dodávali v kopiích jednak někteří sovětské badatelé zúčastnění na projektu, jednak přímo sovětská archivní správa na základě objednávky. Dodané dokumenty byly ovšem velmi selektivní, nebylo jasné, zda jde o celý dokument, či pouhou jeho část a neobsahovaly žádné signatury.

Výklad ve třetí kapitole pokračuje obdobím od uznání *de facto* v roce 1922 až do navázání řádných diplomatických vztahů v roce 1934, resp. do uzavření československo-sovětské spojenecké smlouvy v roce 1935 (s. 195–232). Zde jsou rozebírány hospodářské styky, postavení ruské a ukrajinské emigrace v Československu, ale také emigrace z ČSR do SSSR a vliv Kominterny na československo-sovětské vztahy. Následná kapitola s názvem „Limitované spojení a cesta k Mnichovu“ (1935–1938) popisuje nejen okolnosti uzavření spojenecké smlouvy a hospodářské vztahy, ale také např. reflexi Stalinova velkého teroru v roce 1937 v československé politice a společnosti. Pozornost je samozřejmě věnována zářijové krizi v roce 1938. Kapitola je uzavřena vzájemnými vztahy v době druhé republiky od Davida Hubeného, kde se čtenář dozví i málo známý fakt že československo-sovětská spojenecká smlouva nebyla formálně vypovězena ani v této době. Pátá kapitola je věnována Kominterně a jejímu vztahu ke KSČ ve vazbě na československo-sovětské vztahy ve druhé polovině třicátých let a na počátku války (s. 327–368).

Předposlední (šestá) kapitola se týká vztahů během druhé světové války, včetně výkladu o komplikovaném období let 1939–1941. Text si podrobně všímá nové československo-sovětské spojenecké smlouvy (1943), problému anexe Podkarpatské Rusi (1944), postoje SSSR k plánům československo-polské konfederace a samozřejmě osvobození Československa včetně jeho konečné fáze – pražského květnového povstání. Poslední kapitola pak nese celkem výstižný název „Od slovanského bloku k satelizaci“. Zabývá se vývojem československo-sovětských vztahů v období třetí republiky. Zde je řešena např. otázka sporů o německou válečnou kořist na československém území, problémy hospodářské spolupráce či problém účasti Československa na Marshallově plánu v roce 1947. Výklad končí otázkou vztahu SSSR k únorové krizi a nastolení komunistického režimu.

I když chápu, že rozsah práce je už i tak velký, přeci jen některé důležité momenty československých vztahů k Rusku v práci chybí, ačkoliv by si zasloužily alespoň krátkou zmínku. V druhé kapitole, která se týká kontaktů s Ruskem v letech 1917–1922, z výkladu zcela vypadla otázka vztahu Československa k Všeruské prozatímní vládě v Omsku (tzv. vláda „komučé“, tj. výboru členů ústavodárného shromáždění). Přitom to byly československé legie, resp. odbočka Československé národní rady (ČSNR) v Rusku, které stály u jejího zrodu. A právě tato vláda uznala už 7. října 1918 ČSNR jako vládu samostatného československého státu.² Autoři zde nevědomky kopírují přístup historiků socialistického období, kteří automaticky považovali sovětskou vládu hned od tzv. říjnové revoluce za legitimní vládu Ruska, ačkoliv tomu tak nebylo. Legitimita ruské vlády v Omsku byla na podzim 1918 mnohem silnější, než byla legitimita bolševické rady lidových komisařů, neboť vycházela z voleb do ústavodárného shromáždění (jiná je už samozřejmě otázka legitimacy této ruské vlády po vojenském převratu v Omsku v listopadu 1918 a nastolení „bílé“ diktatury Alexandra Kolčaka). Ruská („omská“) prozatímní vláda měla v Praze své diplomatické zastoupení v podobě vyslance Valerije Rafalského, o kterém je v textu jen krátká zmínka (s. 191).

2 Viz *Чешско-Словацкий (Чехословацкий) корпус 1914–1920. Документы и материалы*. Том 2. Чехословацкие легионы и Гражданская война в России. 1918–1920. Москва 2018, док. 264, с. 458–459.

Autoři samozřejmě nemohli obejít problém eventuální pomoci Sovětského svazu Československu v září 1938. V období socialismu bylo tvrzení, že SSSR byl připraven splnit své spojenecké závazky, a to případně i bez účasti Francie nebo bez označení Německa za agresora Společnosti národů, dogmatem, o němž se nesmělo pochybovat. Emil Voráček, autor příslušné pasáže podkapitoly (s. 287–319), se snažil shromáždit veškeré argumenty *pro* i *contra*, podrobně popsal postoj SSSR ve dnech zářijové krize, a nakonec dospěl k tomu závěru (s. 318): „Moskva sice vyjadřovala plnou podporu Československu, ochotu mu poskytnout vojenskou a další podporu, ovšem za předpokladu, že bude zcela naplněna spojenecká smlouva obou zemí z roku 1935 a Československu poskytne pomoc Francie.“ S uvedeným závěrem je jistě možné souhlasit, avšak vyžaduje upřesnění.

Především je třeba zdůraznit, že o ochotě SSSR pomoci Československu za každých okolností (tedy i mimo rámec spojenecké smlouvy), neexistují žádné přímé archivní doklady ani v našich, ani v ruských či jiných archívech (je iluzorní se domnívat, že se možná v budoucnu nějaký takový dokument v ruských archívech najde: pokud by existoval, jistě by byl z propagandistických důvodů už dávno publikován). Existují jen doklady o vojenských opatřeních na západě Ukrajiny a Běloruska, tj. na hranicích s Polskem.

O tom, že se Rudá armáda chystala k průchodu Polskem pod záminkou pomoci Československu, nemůže být pochyb, ale to nijak nedokazuje, že by se tento průchod (či lépe a přesněji: vpád) uskutečnil i na pouhé požádání československé vlády. Tvrzení o ochotě SSSR pomoci Československu i bez účasti Francie, resp. bez mandátu Společnosti národů, se opírá ve skutečnosti jen o rozhovor sovětského vyslance Sergeje Alexandrovského s Klementem Gottwaldem, jenže ten se uskutečnil až po Mnichovu, takže není relevantní. Bylo by třeba vědět, zda Alexandrovskij prezentoval svůj vlastní názor, anebo měl nějaký pokyn z Moskvy; to se po válce nedalo zjistit, protože Alexandrovskij v té době už nežil: 17. srpna 1945 byl na příkaz sovětské tajné policie zastřelen.³

Otázku pomoci Československu je třeba posuzovat v celkovém kontextu sovětské zahraniční politiky druhé poloviny třicátých let, kdy se SSSR opět zařadil mezi velmoci. Stalinovým cílem bylo získat zpět území, která Ruská říše na západě ztratila v důsledku faktické porážky v první světové válce, tj. především dnešní západní Bělorusko a západní Ukrajinu, která v důsledku říšského míru po sovětsko-polské válce v roce 1920 připadla Polsku, a dále pak Pobaltí, kde v roce 1918 vznikly tři samostatné státy. Realizace tohoto plánu byla možná jedině za cenu války, avšak takovou válku mohl SSSR vést jen se spojenci v západní Evropě, protože jinak by se všechny evropské kapitalistické státy obrátily proti němu.

Spojenecká smlouva s Francií a Československem k tomu dávala vhodnou příležitost, protože pod krytím pomoci spojeneckému Československu by SSSR mohl žádat průchod Polskem a doufat, že Francie vymůže na Polsku (svém spojenci) souhlas. Ještě vhodnější konstelace by nastala, pokud by se Polsko přímo připojilo k agresi proti Československu: pak už nebylo těžké uskutečnit přímo vpád do Polska a v případě vítězství

3 Sergej Sergejevič Alexandrovskij (1889–1945) vstoupil po napadení SSSR Německem do moskevské domobrany. Upadl do německého zajetí, odkud se mu podařilo uprchnout k partyzánům. 4. srpna 1945 byl odsouzen zvláštním kolegiem NKVD k trestu smrti a popraven jako „německý špión“. V roce 1956 byl rehabilitován.

prosadit revizi „řížských hranic“. Bez účasti Francie se ale SSSR do války pustit nemohl. Proto jakmile v Mnichově padlo rozhodnutí, že se Francie případné války nezúčastní, nepadala již sovětská účast ve válce v úvahu. SSSR, který nemohl v roce 1938 prosadit své teritoriální aspirace ve spolupráci se západními demokratiemi v rámci koaliční války proti Německu, realizoval o rok později úspěšně tyto aspirace naopak na základě spolupráce s Německem a tajného dodatkového protokolu k německo-sovětskému paktu o neútočení.

Více místa v knize by zasloužily také vztahy SSSR a Slovenska v letech 1939–1941. Byly totiž bez ohledu na ideologické rozdíly velmi intenzivní, přičemž obě strany si od nich hodně slibovaly: Slovenský ministr zahraničních věcí Ferdinand Ďurčanský věřil, že diplomatické uznání ze strany SSSR sníží jednostrannou závislost na Německu; význam slovenského vyslanectví v Moskvě byl zvýrazněn i tím, že slovenským vyslancem se stal Fraňo Tiso, prezidentův bratranec. Moskva zase považovala Bratislavu za jakousi „bránu na Balkán“.⁴ Ovšem po slovensko-německých jednáních v Salcburku koncem července 1940, kde si Německo vynutilo odvolání Ferdinanda Ďurčanského a jeho nahrazení Vojtechem Tukou, který se jednoznačně orientoval na Německo, se ukázalo, že obě strany význam diplomatického uznání přecenily.

V části týkající se závěru války a osvobozování Československa je poměrně malá pozornost věnována okolnostem anexe Podkarpatské Rusi do SSSR (s. 416–425), ačkoliv dnes v důsledku zpřístupnění ukrajinských archivů k této události máme již dostatek pramenů. To se týká především známého I. sjezdu národních výborů Zakarpatské Ukrajiny v Mukačevu 26. listopadu 1944, kde byla přijata rezoluce požadující připojení území k sovětské Ukrajině (v knize viz na s. 421). Samozřejmě, že celou akci připravili vojenské politické orgány, konkrétně hlavně generál Lev Mechlis a plk. Leonid Brežněv, jak správně konstatovala již V. Marjina (na jejíž práci se autoři odvolávají). Přesnější by však bylo říci, že se celá akce uskutečnila na objednávku Moskvy.

Dá se sice předpokládat, že část ukrajinsky cítících Rusínů skutečně volala po sjednocení s Ukrajinou (tuto snahu místní ukrajinofilové vyvíjeli už v letech 1918–1919), rozhodně je ale vyloučeno, že by si spojení přáli Rusíni považující se za svébytný autochtonní národ a už vůbec ne místní Maďaři. O rezoluci se totiž na sjezdu vůbec nehlasovalo. Její text byl delegáty dodatečně podepisován a po skončení sjezdu byly podpisy získávány vojenskými orgány po všech obcích regionu, včetně těch maďarských na jihozápadě země. Bylo by vhodné dodat, že podle zjištění ukrajinských historiků text rezoluce vznikl předem v Kyjevě, přičemž jazykový rozbor ukazuje, že jde o překlad z ruštiny. Toto zjištění samozřejmě není nijak překvapující. Připojením Podkarpatské Rusi se naplnil dávný sen ruské imperiální politiky sahající nejméně do doby před první světovou válkou, totiž dostat se na jižní stranu Karpat. Popis přípravy včlenění podkarpatského území do sovětské Ukrajiny je jinak podán správně a vyčerpávajícím způsobem. Pozornost je věnována také okolnostem podpisu československo-sovětské smlouvy o postoupení Podkarpatské Rusi a přípravě a provádění opce (s. 462–474, autor David Hubený).

4 Srovnej: Valentina V. MARJINA, *Brána na Balkán. Slovensko v geopolitických plánech SSSR a Německa v letech 1939–41*, Soudobé dějiny, I., 1994, č. 6, s. 827–846.

Poslední připomínka se týká otázky, do jaké míry byl Sovětský svaz připraven v únoru otevřeně intervenovat v Československu. V knize jsou opět shromážděny argumenty pro i proti a je provedena i analýza práce ruských autorů, především Valentiny Marjiny, Galiny Muraško a Leonida Gibianského (s. 581). Karel Kaplan, považovaný za jednoho z největších znalců československých poválečných dějin, interpretuje věc přibližně tak, že Stalin byl připraven intervenovat, avšak Klement Gottwald jej od toho odradil s tím, že KSČ má průběh vládní krize pod kontrolou a žádná přímá vojenská intervence není potřebná. Tento výklad se opírá v podstatě jen o výpověď Gottwaldova zete Alexeje Čepičky, kterého se Kaplan na únorovou krizi vyptával. Emil Voráček dochází v recenzované knize k odlišnému závěru. Opírá se přitom o zprávu (uložena v AVP) Valeriana Zorina, sovětského náměstka ministra zahraničních věcí a někdejšího velvyslance v Československu o jeho rozhovoru s Gottwaldem. Podle Zorina to byl Gottwald, který požádal Moskvu o demonstrativní přesun sovětských vojenských jednotek v blízkosti německých a rakouských hranic, což Zorin slíbil. O přímé vojenské intervenci však nebyla řeč.

Malá poznámka na závěr: autor (zřejmě Emil Voráček) považuje za jakousi symbolickou tečku a příchod nové kvality sovětsko-československých vztahů poúnorové odvolání československého velvyslance v Moskvě Jiřího Horáka. Tomu zaměstnanci velvyslanectví vyjádřili nedůvěru a denuncovali jej u akčního výboru MZV. V kontextu únorových událostí šlo jistě jen o epizodu, avšak byla-li již do práce zahrnuta, bylo by třeba říci, že za denunciací Horáka stál především ambiciózní legační rada velvyslanectví Miloš Krno, a že věc neměla ani tak politické, jako spíše osobní pozadí. Jiří Horák, profesor slovanských literatur a etnograf, nebyl kariéřním diplomatem; o funkci velvyslance nijak zvlášť nestál a spíše než ztráta funkce jej urážel způsob, jakým k jeho odchodu z Moskvy došlo.⁵

Kniha je napsána s velkou pečlivostí, přičemž věcné nepřesnosti či drobné omyly jsou s ohledem na její rozsah minimální (např. tvrzení o neúspěchu jednání o zřízení přímé letecké linky Praha – Moskva přes Rumunsko – viz s. 285–286; ve skutečnosti nakonec tato linka zřízena byla).⁶ Pokud bychom měli shrnout vzájemnou kvalitu československo-sovětských vztahů, říká nám kniha vlastně nepřímě toto: do roku 1938 šlo o vztah země vracející se do postavení velmoci ke státu střední velikosti závislého na Francii, po druhé světové válce o vztah velmoci ke svému satelitu. Takový vztah nemůže být nikdy rovnoprávný, protože odporuje právu silnějšího, které je v podstatě základním kamenem mezinárodních vztahů. Práce je rozhodně cenným příspěvkem ke studiu našich vztahů k této východní velmoci.

Jan Rychlík

5 Krno popsal odvolání Horáka ve svých pamětech – viz Miloš KRNO, *Hory, rieky, ľudia*, Bratislava 1984, s. 323. Viz k tomu též: Jan RYCHLÍK – Magdaléna RYCHLÍKOVÁ, *Jiří Horák jako diplomat*, in: Hana Hlášková – Ivo Pospíšil – Anna Zelenková (eds.), *Slavista Jiří Horák v kontexte literatury a folklóru*, I., Bratislava – Brno 2012, s. 110–111.

6 Josef HONS, *Dejiny dopravy na území ČSSR*, Bratislava 1975, s. 254–255.